

Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη, Καινοτομία και Οικονομία

Τόμ. 2 (2019)

Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Ελλάδα-Ευρώπη 2020: Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα, Νέες Τεχνολογίες, Καινοτομία και Οικονομία», Λαμία 28, 29, 30 Σεπτεμβρίου 2018

Κοινωνικές Καινοτομίες, Επιχειρηματικότητα και δίκτυα σε αγροτικές περιοχές. Σύνθετα προβλήματα και ευκαρίες κοινοτικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου

Γεώργιος Τσομπάνογλου, Λάζαρος Δούρβος

doi: [10.12681/elrie.1581](https://doi.org/10.12681/elrie.1581)

Κοινωνικές Καινοτομίες, Επιχειρηματικότητα και δίκτυα σε αγροτικές περιοχές. Σύνθετα προβλήματα και ευκαιρίες κοινοτικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου

Τσομπάνογλου Γιώργος¹, Δούρβος Λάζαρος²

G.Tsobanoglou@soc.aegean.gr

¹Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Διευθυντής Εργαστήριο Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο του Αιγαίου, Μυτιλήνη,

²ΜΑ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, συνεργάτης Εργαστηρίου Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο του Αιγαίου, Μυτιλήνη,

Περίληψη

Η διαρκής έμφαση σε υποτιθέμενη μελλοντική οικονομική μεγέθυνση έχει στην πράξη αφήσει πολλές κοινότητες στο περιθώριο, την φτώχεια και την εξαθλίωση. Οι κοινωνίες λοιπόν που έβαλαν και βάζουν στο επίκεντρο τον ίδιο τον άνθρωπο, χρησιμοποιούν την κοινότητα ως μοχλό ανάπτυξης αξιοποιώντας το πολιτιστικό και κοινωνικό της κεφάλαιο, διαθέτουν τους πιο επιτυχημένους ρυθμούς κοινωνικής ανάπτυξης. Ανεξάρτητα από τις μεθόδους και τα εργαλεία που θα επιλεγθούν σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά, το κομβικό σημείο είναι η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της εκάστοτε περιοχής και τόπου. Στην περίπτωση της Ανάβρας Μαγνησίας, μέσα από το μοντέλο της κοινωνικής και κοινοτικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας η κοινότητα αυτή αναγεννήθηκε. Το παράδειγμα έγινε δυνατό χάρις στην συνέργεια ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ της κοινότητας, η οποία ενισχύθηκε με την διαχειριστική γνώση (Τσουκαλάς ως Δήμαρχος) και της πανεπιστημιακής κοινότητας (ΕΜΠ Καθ. Καραλή). Έτσι τέθηκε σε λειτουργία ένα πλαίσιο υλικό-τεχνικής εφαρμογής μεταξύ Περιφέρειας Θεσσαλίας, του Ε.Μ. Π. με διοικητικό κέντρο τον δήμαρχο-κινητήρα (Τσουκαλά) που οργάνωσε τις βιώσιμες εφαρμογές τοπικής ανάπτυξης (κτηνοτροφία) στην κοινότητα.

Λέξεις-Κλειδιά: Κοινωνική & Κοινοτική Οικονομία, Κοινωνική & Κοινοτική Επιχειρηματικότητα, Κοινωνικό Κεφάλαιο

Abstract

The constant emphasis on supposed future economic growth has in fact left many communities in the margin of poverty and misery. As a consequence, communities that have put themselves in the center of the people themselves, use the community as a lever of development by exploiting its cultural and social capital, have the most successful rhythms of social development. Regardless of the methods and tools to be selected in each case, the focal point is to take advantage of the comparative advantages of each region and place. In the case of Anavra Magnesia, through the model of social-community economy and entrepreneurship, this community was reborn. The example was made possible by the synergy of essential relationships between the community, which was reinforced by managerial knowledge (Tsoukalas, as Mayor) and the university community (NTUA Prof. Karalis). Thus, a theoretical-technical framework was put into operation between the Region of Thessaly and NTUA, which organized the sustainable local development (livestock) applications in the community.

Keywords: Social & Community Economy, Social & Community Entrepreneurship, Social Capital

1. Τοπική Ανάπτυξη

1.1. Ανθρωποκεντρική ανάπτυξη

Στην περίοδο αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, υπήρξε τεράστια οικονομικο-τεχνική ανάπτυξη στη Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Αυτή προήρθε από την άνθιση της βιομηχανίας με την συνέργεια ουσιαστικά των ραγδαία αναπτυσσόμενων επιστημονικών εξελίξεων στα πλαίσια πολιτικών σχεδιασμού.

Την εποχή αυτή άρχισαν να εντοπίζονται και να παρουσιάζονται τα προβλήματα του οικονομοκεντρικού μοντέλου ανάπτυξης, όπως η μόλυνση του φυσικού και η υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, ενώ διατυπώθηκαν και ενστάσεις για την υποβάθμιση του πολιτισμού, πέραν της κυρίαρχης των δυτικών κοινωνιών. Ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου, οχυρώθηκαν γύρω από εθνικιστικές ηγεσίες προσπαθώντας να διαφυλάξουν την πολιτισμική και θρησκευτική τους ταυτότητα. Στις περισσότερες χώρες του κόσμου ο πολιτισμός έγινε το επίκεντρο της ανάπτυξης, με βάση την πρόοδο των κοινοτήτων η οποία μπορεί να αξιολογηθεί ανάλογα με: α) τις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι πολίτες σε κοινωνικό επίπεδο, β) στην ισότητα παροχής υπηρεσιών και ευκαιριών προς όλους, στην περίθαλψη, τη μόρφωση, την αξιοπρεπή διαβίωση, γ) την ελευθερία έκφρασης και τη δυνατότητα πολιτιστικής έκφρασης, δ) την ισότητα απέναντι στο νόμο και την απολαβή των πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ε) την ισότιμη μεταχείριση στον εργασιακό χώρο και στ) την παροχή βοήθειας προς τα μέλη της κοινότητας που σε ειδικές ή έκτακτες περιπτώσεις την έχουν ανάγκη (Κουρλιούρος, 2016; Πασχαλίδης, 2002).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, μεγάλοι διεθνείς οργανισμοί (ΟΗΕ και UNESCO), εντόπισαν την ανάγκη για τη μετάβαση της παγκόσμιας ανάπτυξης από το οικονομοκεντρικό μοντέλο της μεγέθυνσης του οικονομικού κεφαλαίου στην επίτευξη του *κοινωνικού κεφαλαίου*, φέρνοντας στο επίκεντρο, τόσο την κοινωνική οικονομία η οποία λειτουργεί ολιστικά με οριζόντιες δράσεις σε τοπικό επίπεδο.

1.1.1. Ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες

Κατά τους Christenson και Robinson (Δαουτόπουλος, 1997), η κοινοτική ανάπτυξη ορίζεται από μια σειρά συνιστωσών, οι οποίες αφενός είναι όλες απαραίτητες και υποχρεωτικές, αφετέρου απαιτείται η ιεράρχησή τους η κλιμακωτή παρουσία τους. Τα στοιχεία λοιπόν που δίνουν τον ορισμό της κοινοτικής ανάπτυξης, κατ' αυτήν την προσέγγιση είναι: «... α) ένα σύνολο ατόμων, β) σε μια κοινότητα, γ) που παίρνει την απόφαση, δ) να ξεκινήσει μια διαδικασία κοινωνικής δράσης, δηλαδή σχεδιασμένη παρέμβαση, ε) για να αλλάξει, στ) την οικονομική, κοινωνική πολιτισμική ή περιβαλλοντική του κατάσταση».

Η επιτυχημένη περιφερειακή πολιτική προϋποθέτει την πολιτιστική αποκέντρωση και την ανάληψη πρωτοβουλιών και δράσεων τόσο από πλευράς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όσο και από ομάδες ή το σύνολο της τοπικής κοινότητας. Ενώ πολιτιστική αποκέντρωση νοείται η ισόρροπη πολιτιστική ανάπτυξη ανθρώπων και τόπου ή με άλλα λόγια η άρση των αποκλεισμών στην κατανομή των πολιτιστικών αγαθών, στις ευκαιρίες για πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία και γενικότερα στη δυνατότητα συμμετοχής στα πολιτιστικά και κοινωνικά δρώμενα για το σύνολο της γεωγραφικής περιφέρειας και των μελών της (Μπιτσάνη, 2004).

Από την δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε ότι η ανάπτυξη πολιτιστικών πολιτικών σε τομείς όπως ο τουρισμός, η αναψυχή και άλλες «πολιτιστικές βιομηχανίες» όπως το ντιζάιν, μπορούν να αναπληρώσουν χαμένες θέσεις εργασίας που προήρθαν από την αποβιομηχάνιση, αλλά και να συμβάλλουν στην γενικότερη οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή (Μπιανκίνι, 1994).

Είναι πολύ σημαντικό, η ανάπτυξη να ενσωματώνει όλους τους κανόνες για τη βιωσιμότητα ώστε να εξασφαλίζει τη διαχρονικότητα. Η τοπική ανάπτυξη που βασίζεται στον υλικό και άυλο πολιτισμό, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να εξασφαλίζεται η διάρκεια και η συνέχεια των παραδόσεων από γενιά σε γενιά. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, μπορούν απρόσκοπτα τα

ανεξάρτητα μέλη, αλλά και οι θεσμοθετημένες ή οι άτυπες ομάδες της κοινότητας, να αξιοποιούν τις ιδιαιτερότητες και την ταυτότητα του τόπου τους να διατηρήσουν τις υπάρχουσες και να αναπτύξουν νέες οικονομικές δραστηριότητες. Η επίτευξη της οικονομικής βιωσιμότητας σ' αυτήν την περίπτωση συμβαδίζει με την κοινωνική βιωσιμότητα και επιπρόσθετα με την είσοδο στην αγορά εργασίας της κοινότητας, των μελών της που για διάφορους λόγους ήταν αποκλεισμένα από αυτή (Τσομπάνογλου, 2007α).

Η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη επιτυγχάνεται όταν η αμφίδρομη σχέση που έχουν η κοινωνία, η οικονομία και το περιβάλλον¹, ανά ζεύγη μεταξύ τους, διακατέχεται από ισότητα και χωρίς η μία παράμετρος να υπερισχύει έναντι των άλλων. Θα μπορούσαμε να απεικονίσουμε το μοντέλο της βιώσιμης ανάπτυξης σαν ένα ισόπλευρο τρίγωνο, με κορυφές τους τρεις προσδιοριστικούς παράγοντες, την κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον. Αν για οποιοδήποτε λόγο αλλάξει το σχήμα διαταράσσεται η βιωσιμότητα (Ανδριώτης, 2008·Τσομπάνογλου, 2007α). Βασικό χαρακτηριστικό της βιώσιμης ανάπτυξης είναι ότι καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος, εξασφαλίζοντας συγχρόνως τα ίδια δικαιώματα και στις μελλοντικές γενιές (Κουρλιούρος, 2016).

Υπάρχουν ορισμένες παράμετροι που άπτονται πρακτικών θεμάτων κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της τοπικής και περιφερειακής πολιτικής.²

Υπάρχει μεγάλη ανάγκη για μικρά τοπικά έργα, τα οποία συνήθως δεν χρηματοδοτούνται από το δημόσιο και κατά συνέπεια απαιτούν την κινητοποίηση του τοπικού δυναμικού.

1) Η υλοποίηση των έργων και γενικότερα των προγραμμάτων, αυτού του μεγέθους, απαιτεί οικονομική επένδυση (ανεξάρτητα από ποιον θα καλυφθεί), δυσανάλογα μικρή σε σχέση με τις θέσεις εργασίας (κατά την κατασκευή) και απασχόλησης (κατά την λειτουργία) που θα δημιουργηθούν. Επίσης μέσα από αυτά τα έργα δημιουργούνται προϋποθέσεις ανάπτυξης της κοινοτικής συνείδησης και δημιουργίας ισχυρών δεσμών μεταξύ των μελών της κοινότητας.

2) Η καταγραφή των υποδομών μιας περιοχής, παρέχει την ευκαιρία για σωστό προγραμματισμό και στη συνέχεια υλοποίηση έργων με σκοπό την αξιοποίηση των ανεκμετάλλευστων πλουτοπαραγωγικών πόρων.

3) Η *ύπαρξη ενός ηγέτη, όχι απαραίτητα* με την τυπική έννοια του όρου, είναι υψίστης σημασίας για την ομάδα και κατ' επέκταση για την επιτυχή ολοκλήρωση του έργου καθώς αυτός μπορεί και πρέπει να είναι η πηγή έμπνευσης για το σύνολο.

Το ζητούμενα λοιπόν για τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης αλλά και γενικότερα για τους εμπλεκόμενους στα κοινά μια τοπικής κοινωνίας φορείς, είναι η ανάπτυξη και η ανάδειξη: α) του πολιτιστικού κεφαλαίου της περιοχής μέσω των υποδομών και του φυσικού περιβάλλοντος, με σκοπό να προκύψει η προσφορά του τόπου στον πολιτιστικό τομέα και β) της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής. Και τα δύο με τις κατάλληλες στρατηγικές οδηγούν στην δημιουργία θέσεων εργασίας, την προώθηση τοπικών προϊόντων και την εισροή επισκεπτών, με αποτέλεσμα να προκύπτουν θετικές οικονομικές επιπτώσεις για την περιοχή.

¹ Οποιαδήποτε πολιτιστική ή καλλιτεχνική δραστηριότητα δεν έχει κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα για τον άνθρωπο, όταν διαταραχθεί η σχέση του με το δομημένο περιβάλλον και τη φύση (Αθανασόπουλος, 1994).

² Για τις παραμέτρους 1,2,3 βλέπε: Δαουτόπουλος, (1997), και για την παράμετρο 2 βλέπε: Καραχάλης, (2007).

2. Αναπτυξιακά εργαλεία για μια περιοχή³

2.1. Κοινωνική Οικονομία

2.1.1. Κοινωνική οικονομία και κοινωνικό κεφάλαιο

Ο όρος κοινωνική οικονομία αναφέρεται σε όλες τις δραστηριότητες του ιδιωτικού οικονομικού τομέα, των οποίων ο σκοπός μπορεί να είναι συλλογικός, κοινοτικός ή και δημόσιος. Αποτελεί τον λεγόμενο τρίτο τομέα- πυλώνα της οικονομίας και κινείται μεταξύ των άλλων δύο του δημόσιου και του ιδιωτικού. Συνήθως είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, αλλά και όταν ακόμη αναπτύσσεται επιχειρηματική δράση, αυτή είναι κοινωνική, το κέρδος επανεπενδύεται στην δομή παραγωγής του. Οι παραδοσιακές και ευρέως γνωστές μορφές οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας είναι τα σωματεία, τα ιδρύματα, οι συνεταιρισμοί και τα ταμεία αλληλασφάλισης. Η πιο πρόσφατη μορφή που εμφανίστηκε τα τελευταία χρόνια είναι οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Αυτές προσφέρουν στην αγορά προϊόντα και υπηρεσίες, συνήθως σε πολύ συμφέρουσες και ανταγωνιστικές τιμές, και το βασικότερο είναι ότι στοχεύουν στην επίτευξη των κοινωνικών τους στόχων, όπως για παράδειγμα η προσφορά νέων θέσεων εργασίας (Νασιούλας, 2015· Τσομπάνογλου, 2007β).

Οι οργανισμοί που δρουν με βάση τις αρχές της κοινωνικής οικονομίας, κινούνται, όπως είδαμε, μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, καλύπτοντας τις κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές ανάγκες και ευαισθησίες των πολιτών, που από τη μία πλευρά, ο κρατικός μηχανισμός αδυνατεί ή αδιαφορεί να καλύψει και από την άλλη, οι ιδιωτικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις δεν ενδιαφέρονται να επενδύσουν σε αυτούς τους τομείς (Nasioulas & Tsobanoglou 2006).

Οι βασικές αρχές που διέπουν την κοινωνική οικονομία είναι (Salmas, & Nasioulas, 2015):

- Ο άνθρωπος και η κοινωνία υπερτερούν σε σημαντικότητα απέναντι στην οικονομία και τα χρήματα.
- Η συμμετοχή των πολιτών είναι εθελοντική και υπάρχει ισοτιμία μεταξύ τους.
- Ο έλεγχος διενεργείται από τα μέλη με δημοκρατικές διαδικασίες.
- Ισχύουν οι αξίες της αλληλεγγύης και της ευθύνης.
- Το ατομικό συμφέρον εναρμονίζεται με το γενικό.
- Η λειτουργία είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από το κράτος.
- Η διανομή των πιθανών οικονομικών πλεονασμάτων διοχετεύεται είτε σε επενδύσεις βιώσιμης ανάπτυξης, είτε σε παροχή υπηρεσιών προς όφελος των μελών- δικαιούχων και του κοινωνικού συνόλου γενικότερα.

Ο όρος κοινωνικό κεφάλαιο υποδηλώνει τις σχέσεις, που διακατέχουν τα μέλη μιας τυπικής ή άτυπης κοινότητας, όταν αυτές διέπονται από τις αρχές της ειλικρίνειας, του δικαίου και της αντικειμενικής πληροφόρησης, με αποτέλεσμα την οικονομική ισότητα μεταξύ ανεξαρτήτων ατόμων αλλά και ομάδων του πληθυσμού. Για την οικονομία, το πολιτιστικό κεφάλαιο είναι εξίσου σημαντικό, τόσο με το οικονομικό όσο και με το ανθρώπινο κεφάλαιο (Nasioulas & Tsobanoglou, 2006).

Σε πολλές περιπτώσεις μικρών και γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών, το κοινωνικό κεφάλαιο υστερεί λόγω της ερήμωσης του τόπου με την αστυφιλία και την μετανάστευση των προηγούμενων δεκαετιών. Η διασύνδεση όμως των απόδημων μελών με την τοπική κοινότητα και η αναγνώρισή τους ως μέλη της, μπορεί να οδηγήσει στην εισροή εμβασμάτων και δημιουργία υποδομών, με

---

³ Η επιλογή των συγκεκριμένων έγινε γιατί έχουν εφαρμογή στις μελέτες περιπτώσεων που ακολουθούν.

μορφή επενδύσεων, χορηγιών ή δωρεών, ή ακόμη και στον επαναπατρισμό αυτών των μελών με συνέπεια την αύξηση και ανάπτυξη του φυσικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου, που είναι υποσύνολα του κοινωνικού (Τσομπάνογλου, 2016).

Ένα μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα η κοινωνία μας, στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας όπου έχει επικρατήσει, είναι ότι σε πολλούς παραδοσιακούς κοινωνικούς οργανισμούς ισχύουν παγιωμένες ιεραρχικές σχέσεις, με την εξουσία να ασκείται κάθετα, με αποτέλεσμα να εμποδίζονται η καινοτομία, η ανταλλαγή ιδεών και οι αλλαγές στο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον και κατά συνέπεια να δυσχεραίνεται η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου (Τσομπάνογλου, 2007α).

Στην Ευρώπη, αντιμετωπίζεται ο θεσμός της κοινωνικής οικονομίας πιο οργανωμένα από ότι στη χώρα μας. Έτσι έχει δημιουργηθεί το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πόλεων και Περιφερειών για την Κοινωνική Οικονομία (REVES). Μέλη του είναι 80 οργανισμοί από όλη την Ευρώπη, τα οποία συμπορεύονται με τις αρχές της κοινωνικής οικονομίας, αγωνιζόμενα για μια οικονομική ανάπτυξη κοινωνικά δίκαιη χωρίς αποκλεισμούς. Το REVES έχει άμεση επαφή και σχέση με τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με αποτέλεσμα να συμμετέχει στην διοργάνωση των ευρωπαϊκών πολιτικών. Από τις βασικές επιδιώξεις του REVES είναι η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και η διαρκής ενημέρωση και εκπαίδευση των μελών. Ενώ, όσο μειώνονται οι δημόσιοι πόροι προσπαθεί να βρει λύσεις στο πρόβλημα της χρηματοδότησης και να βελτιώσει τις συνθήκες για να έχουν τα μέλη του καλύτερη πρόσβαση σ' αυτήν (Olsson & Νασιούλας, 2013).

2.1.2. Κοινωνική οικονομία και τοπική ανάπτυξη

Σήμερα, την εποχή της παγκοσμιοποίησης, και παρά τον παγκόσμιο πλούτο και τη μεγάλη προσφορά αγαθών, μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες στην χώρα μας υποφέρουν από την πείνα την εξαθλίωση και βιώνουν την ανισότητα και την απομόνωση. Είναι λοιπόν, ίσως πιο επίκαιρο από ποτέ να επιλεγούν και εφαρμοστούν εναλλακτικές πρακτικές που να υποστηρίζουν και να ενισχύουν την αλληλεγγύη και τη συνύπαρξη. Διαχρονικά, οι αιτίες για την υιοθέτηση τέτοιου είδους εναλλακτικών αλληλέγγυων πρακτικών ήταν δύο, η ανάγκη αντιμετώπισης του αποκλεισμού και η ανάγκη για ταυτότητα και συμμετοχή στην κοινότητα (Vienney, 2008).

Με άλλα λόγια, το πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει κάθε τοπική κοινωνία ξεχωριστά είναι η κοινωνική ένταξη⁴ των ευπαθών ομάδων πληθυσμού. Η κοινωνική οικονομία, μέσα από τον συνδυασμό της φιλανθρωπίας με την επιχειρηματικότητα, μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη λύση του προβλήματος. Ειδικότερα στις μειονεκτικές, λόγω μικρού πληθυσμού ή γεωγραφικής απομόνωσης, περιοχές μεγιστοποιείται η σημασία της καθώς δεν υπάρχει διάθεση για επενδύσεις από ιδιώτες λόγω μη επίτευξης κέρδους. *Σημεία κλειδιά για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η δημιουργία συστάδων επιχειρήσεων και η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και της πληροφορικής με στόχο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και όχημα τη σύνδεση της ταυτότητας του τόπου και των τοπικών προϊόντων με τους επισκέπτες τους και τα αστικά κέντρα.* Προς την κατεύθυνση αυτή, δηλαδή την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και την ανάπτυξη καινοτομιών, καταλυτική είναι η διασύνδεση της εκάστοτε περιοχής με εκπαιδευτικά ιδρύματα και πανεπιστήμια (Τσομπάνογλου & Βλαχοπούλου, 2016).

Στην Ευρώπη ήδη δύο εκατομμύρια οργανισμοί με 150 εκατομμύρια μέλη και εταίρους, που αντιπροσωπεύουν το 6% της απασχόλησης δραστηριοποιούνται με βάση τις αρχές της κοινωνικής οικονομίας. Αλλά και στη χώρα μας μπορούμε να βρούμε εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας. Ενδεικτικά ας δούμε δύο παραδείγματα. Είναι ευρύτερα γνωστοί οι γυναικείοι αγροτουριστικοί

⁴ «Κοινωνική ένταξη σημαίνει δυνατότητα εισαγωγής μέσα στο σύστημα έμμισθης σχέσης, με δυνατότητα ασφάλισης κατά της ανεργίας και σύστημα οικογενειακών παροχών» (Τσομπάνογλου, 2015).

συνεταιρισμοί⁵, όπου οι γυναίκες της κάθε περιοχής φτιάχνουν και προσφέρουν στην αγορά γλυκά του κουταλιού, μαρμελάδες, παραδοσιακά ζυμαρικά και άλλα προϊόντα χρησιμοποιώντας τοπικά υλικά και παραδοσιακές συνταγές με αποτέλεσμα να διαφημίζουν τον τόπο τους, να ενισχύουν την τοπική παραγωγή και να αυξάνουν το οικογενειακό τους εισόδημα. Άλλη μία περίπτωση, διαφορετικού μεγέθους, φιλοσοφίας και με αφετηρία την κάλυψη των δικών τους ιδιαίτερων αναγκών, είναι η σύσταση ενός νησιωτικού ναυτιλιακού συνεταιρισμού, όπου τα μέλη του αγόρασαν από κοινού ένα πλοίο για να συνδέεται ακτοπλοϊκά ο τόπος τους με το κεντρικό λιμάνι Πειραιά. Και στις δύο περιπτώσεις υποστηρίζεται η τοπική ανάπτυξη (Olsson & Νασιούλας, 2012).

Στα δύο παραπάνω παραδείγματα, οι εμπλεκόμενοι (γυναίκες της ελληνικής επαρχίας και κάτοικοι της νησιωτικής χώρας, δρουν συνεργατικά αλλά και με την συνδρομή διασπορικών δικτύων με σκοπό την βιωσιμότητα των. Το θέμα ιδιαίτερα των εταιρειών λαϊκής βάσης όπως ο ANEK, η NEA αλλά και άλλες είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και δεν έχει μελετηθεί επαρκώς από την επιστημονική κοινότητα στα πλαίσια της νησιωτικότητας και της Ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής της συνέχειας του εδάφους ως βάση για το μεταφορικό ισοδύναμο. Οι κοινοτικές αυτές προσπάθειες εκφράζουν δυνάμεις που οφείλονται την κοινοτική τάση για ενδυνάμωση και την βελτίωση της ποιότητας της ζωής τους, την ανάπτυξη της περιοχής, η οποία καθίσταται και πιο ελκυστική (Τσομπάνογλου, 2007α). Φυσικά υπάρχει και ένα άλλο και μοναδικό παράδειγμα στην Ελλάδα το οποίο αποτελεί καίριο παράδειγμα κοινοτικής ενδυνάμωσης έχοντας όλα τα στοιχεία της Τοπικής Ανάπτυξης που οδηγείται από την Κοινότητα (Community Led Local Development) που αποτελεί την εξέλιξη του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης Leader.

3. Ανάβρα Μαγνησίας⁶

3.1. Παρουσίαση - Ιστορία

Η Ανάβρα είναι ένα ορεινό χωριό της Μαγνησίας, που βρίσκεται σε υψόμετρο 1000 μ. στη δυτική Όθρυ, ενώ το ποσοστό των κατοίκων που ασχολούνται με την κτηνοτροφία αγγίζει το 100%. Από το 2011 με τον νόμο «Καλλικράτη» το χωριό αποτελεί τοπική κοινότητα του Δήμου Αλμυρού. Οι 500 περίπου μόνιμοι κάτοικοι του χωριού συνεχίζουν την παράδοση και ασχολούνται σε ποσοστό σχεδόν 100% με την κτηνοτροφία, μικρών και μεγάλων ζώων ελεύθερης βοσκής. Μέχρι το 1924, ονομαζόταν Γούρα και ήταν η έδρα του δήμου Όθρυος. Ο οικισμός καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των τελευταίων ογδόντα χρόνων τέσσερις φορές. Δύο φορές από πολέμους, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο που ακολούθησε. Ενώ και οι σεισμοί του 1956 και του 1980 κατέστρεψαν όλες τις υποδομές του οικισμού με αποτέλεσμα, αφενός να αλλοιωθεί η φυσιογνωμία και ο παραδοσιακός χαρακτήρας του χωριού και αφετέρου να προκύψει η ανάγκη να ξαναχτιστούν τόσο οι ιδιωτικές υποδομές (οικίες και εργασιακοί χώροι) όσο και οι δημόσιες, αλλά και οι κάτοικοι να στραφούν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία, ενώ παλαιότερα ασχολούνταν και με άλλα επαγγέλματα, όπως το εμπόριο δερμάτων και η καλλιέργεια πατάτας (Ανάβρα-Ζω⁷ – Η Ανάβρα, Δήμος Αλμυρού⁸ – Ανάβρα, Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη του πρώην Δημάρχου, κου Τσουκαλά).

⁵ Για περισσότερες πληροφορίες και παραδείγματα για τους Γυναικείους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς βλ.: Ανδριώτης, 2008).

⁶ Τα στοιχεία προέρχονται από τις τηλεφωνικές επικοινωνίες με τον κ. Δημήτρη Τσουκαλά, πρώην κοινοτάρχη της Ανάβρας και νυν πρόεδρο της Εθελοντικής Οργάνωσης Ανάβρας Μαγνησίας για την Αειφορία, το Περιβάλλον και τον Πολιτισμό ANABPA-ΖΩ, που πραγματοποιήθηκε στις 8/3/2015 και στις 28/5/2016. Οι παραπομπές σε ιστοσελίδες του διαδικτύου, είτε τα επιβεβαιώνουν, είτε αφορούν συμπληρωματικά στοιχεία..

⁷ Στο εξής οι παραπομπές που αναφέρονται στην Ανάβρα-Ζω βλ. στο www.anavra-zo.gr, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

⁸ Στο εξής οι παραπομπές που αναφέρονται στο Δήμο Αλμυρού βλ. στο www.almyros-city.gr, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

Οι πηγές της Ανάβρας είναι συνυφασμένες με την ίδια την κοινότητα. Η σημαντικότητά τους αποδεικνύεται από το ότι έχουν δώσει το όνομά τους στο χωριό. Βρίσκονται σε υψόμετρο 770 περίπου μέτρων στην κεντρική Όθρυ και σε απόσταση 700 μέτρων ανατολικά- νοτιοανατολικά σε σχέση με τον οικισμό. Αποτελούν τις πηγές ενός από τους σπουδαιότερους παραπόταμους του Πηνειού, του Ενιπέα ποταμού. Τα παλιότερα χρόνια κατά μήκος του ποταμού λειτουργούσαν πολλές υδροκίνητες εγκαταστάσεις, όπως μαντάνια, ντριστέλες και υδρόμυλοι, οι οποίες ήταν ταυτισμένες με την οικονομική ζωή του τόπου. Εξίσου σημαντικό ρόλο είχε και στα κοινωνικά δρώμενα, καθώς εκεί πραγματοποιούνταν το πανηγύρι του Αγίου Παντελεήμονα, στις 27-28 Ιουλίου, ενώ είναι και το μέρος όπου τελείται ο αγιασμός των υδάτων στα Θεοφάνεια. ακόμη και σήμερα. Οι πηγές και ο ποταμός υπήρξαν λοιπόν διαχρονικά το κέντρο κατασκευαστικής και βιοτεχνικής δημιουργίας των κατοίκων. Σήμερα, αποτελεί σημείο αναφοράς τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους επισκέπτες, αφού η φυσική ομορφιά και η περιβαλλοντική σημασία του χώρου, προσφέρονται για περίπατο και απόλαυση της δροσιάς κατά τους θερινούς μήνες (Ανάβρα-Ζω- πηγές).

Εικόνα 1: Η Ανάβρα Μαγνησίας

3.2. Η Αναβίωση της Ανάβρας

Η σύγχρονη ιστορία της Ανάβρας διακρίνεται σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη, μέχρι το 1990, η κοινότητα είναι ένα τυπικό δείγμα ορεινού ελληνικού χωριού, όπου οι 300 περίπου κάτοικοι συμβιώνουν με τα 30.000 ζώα που κυκλοφορούν ελεύθερα. Οι υποδομές είναι ανύπαρκτες, καθώς δεν υπάρχουν δίκτυα ύδρευσης και εσωτερικής οδοποιίας και υπάρχει σύνδεση με ασφαλτοστρωμένο δρόμο μόνο με τη Λαμία παρότι ανήκει στο νομό Μαγνησίας.

Η δεύτερη φάση ξεκινά το 1990, οπότε και αναλαμβάνουν τη διοίκηση της κοινότητας μια ομάδα ανθρώπων με επικεφαλής τον κ. Δημήτρη Τσουκαλά, και λήγει με την αποχώρησή τους το 2010. Σημαντική είναι η συνεισφορά της συζύγου του κ. Τσουκαλά, κ. Καραλή, η οποία ως αρχιτέκτονας (καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο) πραγματοποίησε όλες τις μελέτες και επέβλεψε τα έργα υποδομής, που θα δούμε στη συνέχεια, ως άμισθος σύμβουλος της κοινότητας (Ιγνατιάδης, 2010). Η νέα διοίκηση καταφέρνει να απορροφήσει το 100% τόσο των εθνικών πόρων όσο και τη χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και να αξιοποιήσει και να αναδείξει τα δύο συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής, που όπως διαπιστώσαμε από την προηγούμενη υποενοότητα είναι η κτηνοτροφία και το φυσικό περιβάλλον. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του κ.

Τσουκαλά (Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη): «...δεν είναι τυχαίο ότι όταν έβγαινε ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα, η Περιφέρεια Θεσσαλίας απευθυνόταν πρώτα σε εμάς και μετά στους Δήμους των μεγάλων πόλεων γιατί ήξεραν ότι εμείς θα αξιοποιήσουμε τα χρήματα».

Ιεραρχώντας τις ανάγκες, πρώτο μέλημα της διοίκησης της κοινότητας Ανάβρας, κατά τον κ. Τσουκαλά (Δούρβος Α΄ και Β΄τηλ. συνέντευξη), ήταν η απομάκρυνση των ζώων από τον οικισμό. Αυτό επιτυγχάνεται κάνοντας συμμετόχους τους κατοίκους του χωριού, με 23 λαϊκές συνελεύσεις στη διάρκεια ενός χρόνου, ενώ αυτή η εφαρμογή της άμεσης δημοκρατίας συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια όλης της θητείας της συγκεκριμένης κοινοτικής αρχής, καθώς κάθε χρόνο πραγματοποιούνταν 5 ως 10 λαϊκές συνελεύσεις που συναποφάσιζαν τις περαιτέρω κινήσεις και έργα για την κοινότητα. Επίσης δόθηκαν οικονομικά κίνητρα για τη μετεγκατάσταση των ζώων στα νεοσύστατα κτηνοτροφικά πάρκα, καθώς το κόστος αγοράς των μονάδων από τους κατοίκους ήταν πολύ χαμηλό, και αφορούσε είτε αγρούς της κοινότητας είτε άλλους που παραχωρήθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας σε αυτήν. Έτσι δημιουργούνται περιμετρικά του οικισμού τρία κτηνοτροφικά πάρκα με ογδόντα κτηνοτροφικές μονάδες, που ασχολούνται με τη βιολογική κτηνοτροφία, καθώς κι ένα πρότυπο σφαγείο, το μοναδικό δημόσιο σφαγείο στην Ελλάδα το οποίο διαθέτει τις διεθνείς πιστοποιήσεις: HACCP, ISO, κωδικός Ε.Ε., καθώς και βιολογική γραμμή σφαγής. Η στροφή προς την βιολογική κτηνοτροφία επιτεύχθηκε με πρόσκληση ειδικών επιστημόνων που ενημέρωσαν τους κατοίκους για αντίστοιχα ευρωπαϊκά προγράμματα. Κάποιοι ξεκίνησαν, και αφού πέτυχαν, ακολούθησε το σύνολο των Αναβριωτών κτηνοτρόφων (Γιάνναρου, 2009). Τα κτηνοτροφικά πάρκα δημιουργήθηκαν σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου από τον οικισμό. Η κάθε κτηνοτροφική μονάδα συνδέεται οδικά με το χωριό, είναι ηλεκτροδοτημένη και υδροδοτημένη, ενώ το κάθε στρέμμα παραχωρήθηκε με το συμβολικό τίμημα των 30 ευρώ, ώστε να είναι προσιτή η μετεγκατάσταση για όλους (Φραγκόπουλος, Καραχάλιου, Γιορντάνοβα & Ραχιώτης, 2013).

Εικόνα 2: Τα κτηνοτροφικά πάρκα

Εικόνα 3: Το συσκευαστήριο κρέατος της Ανάβρας

Στη συνέχεια δόθηκε βάρος, όπως μας είπε ο κ. Τσουκαλάς, στην κατασκευή βασικών υποδομών. Αποκαταστάθηκε η οδική σύνδεση με τη Λαμία και τον Αλμυρό με ασφαλτοστρωμένους δρόμους με σήμανση, κατασκευάστηκε εσωτερικό οδικό δίκτυο, δημιουργήθηκαν πλατείες και πλατώματα με βρύσες, διώροφο χώρο στάθμευσης 50 αυτοκινήτων με δωρεάν χρήση, 2/θέσιο δημοτικό σχολείο και νηπιαγωγείο καθώς όπως χαρακτηριστικά μας δήλωσε ο κ. Τσουκαλάς: «τα παιδιά έκαναν μάθημα στο γραφείο μου». Επίσης δημιουργήθηκε αγροτικό ιατρείο, το οποίο χαρακτηρίστηκε άγονο. Ταυτόχρονα, παρέχεται δωρεάν στέγη για την φιλοξενία των εκπαιδευτικών και των ιατρών. Λειτουργούν Κέντρο Εξυπηρέτησης Πολιτών, καθώς και δύο αίθουσες πολλαπλών χρήσεων, δυναμικότητας 100 και 300 ατόμων αντίστοιχα, πλήρως εξοπλισμένες για τη φιλοξενία των συνελεύσεων αλλά και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες. Επίσης οργανώθηκε σύστημα αποκομιδής σκουπιδιών (Ανάβρα-Ζω – Η Ανάβρα· Δήμος Αλμυρού- Ανάβρα· Δούρβος Α΄ τηλ. συνέντευξη).

Εικόνα 4: Το Δημοτικό Σχολείο Ανάβρας

Εικόνα 5: Το Νηπιαγωγείο της Ανάβρας

Εικόνα 6: Αίθουσα κοινωνικών εκδηλώσεων

Πέρα όμως από τις βασικές υποδομές η κοινότητα της Ανάβρας προχώρησε και στην κατασκευή έργων για τον αθλητισμό, τον πολιτισμό και την πράσινη ανάπτυξη. Στην Ανάβρα δημιουργήθηκαν και λειτουργούν, γήπεδο ποδοσφαίρου και μπάσκετ, σύγχρονο κλειστό γυμναστήριο (με δωρεάν πρόσβαση), τρεις βιβλιοθήκες με αίθουσα υπολογιστών και δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο (internet cafe) και δημιουργική απασχόληση των παιδιών, Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής καθώς και τρεις αναρριχητικές πίστες (στη γύρω περιοχή) (Ανάβρα-Ζω – Η Ανάβρα, Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη).

Εικόνα 7: Το γήπεδο ποδοσφαίρου της Ανάβρας

Εικόνα 8: Το Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής

Από τα σημαντικότερα έργα είναι η κατασκευή ΧΥΤΑ από την κοινότητα της Ανάβρας το 1994, αλλά και το αιολικό πάρκο Αλογοράχης, παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, το 2006. Το πάρκο βρίσκεται σε υψόμετρο 1650 μέτρα, είναι το ψηλότερο της χώρας, έχει είκοσι ανεμογεννήτριες συνολικής ισχύος 17 MW, με ανάδοχο την ισπανική εταιρία Gamesa (Μπιλανάκη, 2011). Επίσης σχεδιαζόταν η κατασκευή ακόμη δύο αιολικών πάρκων. Εκτός από την περιβαλλοντική του αξία, το υφιστάμενο πάρκο, και τα δύο που είχαν προγραμματιστεί, συμβάλλουν στη γενικότερη ανάπτυξη της περιοχής, καθώς μέρος των εσόδων από την παραγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας αποδίδονται στην τοπική κοινότητα (Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη).

Εικόνα 9: Το αιολικό πάρκο Αλογοράχης

Η δημιουργία του Περιβαλλοντικού Πολιτισμικού Πάρκου «ΓΟΥΡΑ» στις πηγές της Ανάβρας, όπου όπως μας ανέφερε ο κ. Τσουκαλάς (Δούρβος Α΄ τηλ. συνέντευξη): «...είναι ταυτισμένες με το χωριό και την ιστορία του», εκφράζει την προσπάθεια ανάδειξης και αξιοποίησης του δεύτερου συγκριτικού πλεονεκτήματος της περιοχής, του φυσικού περιβάλλοντος και μάλιστα σε συνδυασμό με τα μνημεία και τα πολιτισμικά στοιχεία που διαχρονικά επιδρούν στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου.

Οι στόχοι που τέθηκαν κατά τη δημιουργία και διέπουν τη λειτουργία του πάρκου είναι: α) η προστασία και ανάδειξη του τοπίου, των μνημείων του λαϊκού πολιτισμού, όπως τα γεφύρια και οι νερόμυλοι, και της φυσικής ομορφιάς του χώρου, β) η αναψυχή των επισκεπτών μέσω της δημιουργίας χώρων άθλησης, περιπάτου, ανάπαυσης, παιχνιδιού κ.α., και γ) η παροχή πληροφόρησης και ενημέρωσης για θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και για τις δραστηριότητες και ασχολίες του τοπικού πληθυσμού (σε συνεργασία με το Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής). Ως αποτέλεσμα αυτών των στόχων επιτυγχάνεται ο βασικός σκοπός της ίδρυσης του πάρκου που είναι, η διαμόρφωση περιβαλλοντικής συνείδησης και η ευαισθητοποίηση για τη προστασία του φυσικού πλούτου, σε όλους τόσο στους κατοίκους της κοινότητας όσο και στους επισκέπτες και ιδιαίτερα στα παιδιά.

Η συνολική περιφραγμένη έκταση του πάρκου είναι περίπου 240 στρέμματα και περιλαμβάνει της πηγές της Ανάβρας και το παρόχθιο τμήμα του ποταμού Ενιπέα. Μια σειρά από έργα υποδομής έχουν κατασκευαστεί, ώστε το πάρκο να μπορεί να προσφέρει στους επισκέπτες του το συνδυασμό της πεζοπορίας με την ανάπαυση, της αναψυχής με την περιβαλλοντική εκπαίδευση, της μάθησης με το παιχνίδι και της απόκτησης γνώσεων με τις μνήμες από παλιότερες εποχές. Αναλυτικότερα έχουν κατασκευαστεί, ένα πλακόστρωτο κεντρικό μονοπάτι μήκους 2 περίπου χιλιομέτρων, δίκτυο μονοπατιών (παρακλάδια του κεντρικού) που φθάνουν μέχρι τις όχθες του ποταμού, προστατευτικά κάγκελα στα επικίνδυνα σημεία, πέντε γεφύρια, πέτρινα πεζούλια και ξύλινα τραπέζια και πάγκοι, τρεις παιχνιδότοποι, χώροι υγιεινής (WC) και κέντρο πληροφόρησης. Επίσης έχουν αναστηλωθεί ένας νερόμυλος και δύο μαντάνια (νεροτριβές για το μαλάκωμα των μάλλινων ρούχων). Σε όλη τη διαδρομή υπάρχει σήμανση με ενημερωτικές πινακίδες που καθοδηγούν τους επισκέπτες αλλά παρέχουν πληροφορίες και για τα μνημεία, την πανίδα και τη χλωρίδα.

Η περιήγηση στον χώρο ξεκινάει από την πύλη των πηγών όπου βρίσκεται μια ντριστέλα (νεροτριβή για το πλύσιμο των ρούχων), η οποία λειτουργεί ακόμη και σήμερα. Προχωρώντας στο μονοπάτι, υπό τη σκιά των πλατάνων, ο επισκέπτης φτάνει στις πηγές όπου θα δει το πρώτο αναστηλωμένο μαντάνι, αλλά και τον πρώτο παιδότοπο σε συνδυασμό με τον χώρο ξεκούρασης για τους μεγάλους. Πριν την ανατολική πύλη του πάρκου βρίσκονται δύο εκκλησάκια του 18^{ου} αιώνα. Στη μέση της διαδρομής βρίσκεται το πλάτωμα Κανατούλα, όπου υπάρχουν ένα παραδοσιακό κονάκι, το κέντρο πληροφόρησης που στεγάζεται σε ένα αναπαλαιωμένο μαντάνι,

παιδότοπος και οι χώροι υγιεινής. Η συνολική διαδρομή των δύο χιλιομέτρων, είναι παράλληλη προς τη ροή του ποταμού, άλλες φορές δίπλα στις όχθες του κι άλλοτε ψηλότερα. Κατά τη διάρκεια της περιήγησης μπορεί κανείς να συναντήσει γεφύρια που τον περνάν από τη μια όχθη στην άλλη, ντριστερές, μαντάνια, νερόμυλους, ενώ παρέχεται η δυνατότητα ξεκούρασης σε ξύλινα και πέτρινα καθιστικά. Η περιήγηση στο πάρκο τελειώνει στην πύλη Ζαγγανά, όπου δεσπόζει ο αναστηλωμένος νερόμυλος, αλλά υπάρχουν συγχρόνως και παιδότοπος με χώρο αναψυχής. Η περιήγηση μπορεί να πραγματοποιηθεί και με την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση (Ανάβρα-Ζω – Η Ανάβρα· Π.Π.Π Γούρα⁹-Περιήγηση· Π.Π.Π Γούρα-Το πάρκο).

Ενδεικτικό της ανάπτυξης κατά την δεκαετία 1990-2000, η Ανάβρα είναι πρώτη σε ρυθμούς ανάπτυξης στην Ελλάδα και τρίτη στον Ευρωπαϊκό νότο, ενώ κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι το μοναδικό παράδειγμα ανάπτυξης που παρουσιάζεται (Παπαγεωργίου και Τσιλίνη, 2016· Τσουκαλάς, Παράρτημα Α'). Ενδεικτικά της επιτυχίας του μοντέλου της Ανάβρας είναι οι βραβεύσεις στα πρόσωπα των κ. Τσουκαλά και Καραλή. Το βραβείο κοινωνικής προσφοράς από τη Λέσχη Επιχειρηματικότητας για το 2009 πήρε ο κ. Τσουκαλάς (Ιωάννου, 2009), ενώ μαζί με την κ. Καραλή, απέσπασαν το «Βραβείο έργο ζωής για το περιβάλλον» (Οικόπολις¹⁰, 2012).

Εικόνα 10: Παραδοσιακό κονάκι στο Π.Π.Π. "ΓΟΥΡΑ"

Η τρίτη περίοδος ξεκινά το 2011 και διαρκεί μέχρι σήμερα. Το 2011 η Ανάβρα εντάσσεται στον «Καλλικρατικό» Δήμο Αλμυρού και η χώρα βρίσκεται ήδη σε οικονομική κρίση, με αποτέλεσμα να σταματήσει ο ρυθμός ανάπτυξης της περιοχής. Έτσι, προέκυψαν περικοπές όπως για παράδειγμα το κοινοτικό ιατρείο να έχει γιατρό μόνο για δύο ημέρες την εβδομάδα, παρόλο που είναι χαρακτηρισμένο ως άγονο. Από την άλλη, ο κεντρικός Δήμος, ίσως λόγω της απόστασης των 40 χιλιομέτρων που χωρίζει την Ανάβρα από τον Αλμυρό, ή γιατί αυτή είναι περισσότερο αναπτυγμένη από τα υπόλοιπα δημοτικά διαμερίσματα και τις τοπικές κοινότητες, όχι μόνο αδιαφορεί για το χωριό αλλά πολλές φορές λειτουργεί σαν τροχοπέδη. Ο κ. Τσουκαλάς (Δούρβος Β' τηλ. συνέντευξη) είναι κατηγορηματικός για τις ευθύνες των διοικήσεων που ακολούθησαν την περίοδο από το 2011 και μετά στο Δήμο Αλμυρού. Ενδεικτικά, δεν προχώρησε: α) η κατασκευή δύο ακόμη αιολικών πάρκων κι ενός υδροηλεκτρικού εργοστασίου που θα αποφέρουν έσοδα στην τοπική κοινότητα, ούτε αποδίδονται τα αναλογούντα νόμιμα έσοδα από το υφιστάμενο αιολικό πάρκο, β) η ολοκλήρωση του γηροκομείου, στο ήδη αγορασμένο κτήριο και γ) πιο σημαντικό από όλα είναι η

⁹ Στο εξής οι παραπομπές που αναφέρονται στο Περιβαλλοντικό Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα» βλ. στο www.gourapark.gr, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

¹⁰ Βλ. στο www.oikopolisawards.gr.

κατασκευή της μονάδας τηλεθέρμανσης με πρώτη ύλη τη βιομάζα (κοπριά των ζώων και κλαδιά δέντρων), η οποία όχι μόνο θα προσφέρει φθηνή και οικολογική θέρμανση για όλους τους κατοίκους, αλλά και θα δώσει λύση στο πρόβλημα της ρύπανσης από τα ζωικά απόβλητα. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι μελέτες αυτών των έργων βρισκόταν σε εξέλιξη ή είχαν ολοκληρωθεί, όπως η μελέτη- πρόταση για την ένταξη της κατασκευής του έργου της τηλεθέρμανσης στα προγράμματα ΕΣΠΑ, αλλά κατατέθηκε εκπρόθεσμα με υπευθυνότητα του Δήμου. Η κατασκευή όλων των παραπάνω θα καθιστούσε την Ανάβρα ως το πρώτο και μοναδικό μέρος που θα είχε δημιουργήσει και θα λειτουργούσε μονάδες όλων των μορφών Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στη χώρα μας.

Οι κάτοικοι όμως δεν εφησυχάζουν και με κίνητρο το ενδιαφέρον για τον τόπο τους, οργανώνουν εθελοντικές ομάδες, όπως ο πολιτιστικός σύλλογος νέων και ο σύλλογος γυναικών της Ανάβρας, ενώ με πρωτεργάτες την προηγούμενη κοινοτική αρχή, ιδρύουν την Εθελοντική Οργάνωση Ανάβρας Μαγνησίας για την Αειφορία, το Περιβάλλον και τον Πολιτισμό ANABPA-ZΩ. Η δράση της ANABPA-ZΩ επικεντρώνεται στη διατήρηση και τη συμβολή στη λειτουργία των υφιστάμενων δομών, καθώς και στη διεκδίκηση νέων, που είτε είχαν ήδη προγραμματιστεί είτε όχι. Οι σκοποί της οργάνωσης είναι: α) η προστασία, διατήρηση, βελτίωση και αποκατάσταση, του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της Ανάβρας και της ευρύτερης περιοχής σύμφωνα με τις αρχές της αειφορίας. Ιδιαίτερη φροντίδα θα υπάρξει για την ανάπτυξη και καλλιέργεια οικολογικής συνείδησης και ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης και κυρίως των παιδιών σε περιβαλλοντικά ζητήματα, β) η διαφύλαξη και ανάπτυξη της πολιτιστικής και πολιτισμικής κληρονομιάς (ιστορία, μνημεία και τοποθεσίες, πολιτισμικά προϊόντα, θεσμοί και εκδηλώσεις), γ) η καλλιέργεια συμπεριφορών και πολιτικών διαχείρισης, καθώς και ο συντονισμός ενεργειών και κινητοποιήσεων ενάντια σε επιλογές με δυσμενή αντίκτυπο σε θέματα περιβάλλοντος και πολιτισμού (ANABPA-ZΩ- Σκοποί).

Υπάρχουν εθελοντικές πρωτοβουλίες από την ANABPA-ZΩ και τους συλλόγους στην κατεύθυνση της διατήρησης των κεκτημένων και της ποιότητας ζωής που έχουν κατακτήσει, αλλά και στην διεκδίκηση νέων. Για παράδειγμα, ο κ. Τσουκαλάς μας ανέφερε ότι: «προγραμματίζεται η ανακατασκευή της σκεπής της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία, για το καλοκαίρι του 2016, κόστους 5400 €, από τον πολιτιστικό σύλλογο νέων και την ANABPA-ZΩ». Επίσης ο πολιτιστικός σύλλογος νέων διοργανώνει πολιτιστικές εκδηλώσεις στο χωριό, ενώ η ANABPA-ZΩ διοργανώνει κάθε χρόνο εξόρμηση καθαριότητας του οικισμού, καθώς τα μέλη της έχουν αναλάβει τη λειτουργία των υφιστάμενων δομών. Ενδεικτικά η κ. Καραλή είναι υπεύθυνη για τις βιβλιοθήκες και ο κ. Τσουκαλάς υποδέχεται και ξεναγεί τα περίπου 60 σχολεία και άλλες τόσες οργανωμένες ομάδες που επισκέπτονται την Ανάβρα και το Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα». Από την άλλη, παρά του ότι το εισόδημα των κατοίκων του χωριού δεν μειώθηκε κατά την οικονομική κρίση που διανύουμε, αυτοί διακατέχονται από μία ψυχολογική κούραση, με συνέπεια η συμμετοχή τους στις προαναφερόμενες πρωτοβουλίες να ανέρχεται περίπου στο 50% μόνο, ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο του υψηλού ρυθμού ανάπτυξης η συμμετοχή τους ήταν σχεδόν καθολική και άγγιζε το 90 % (Δούρβος Β' τηλ. συνέντευξη).

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, στην Ανάβρα διπλασιάστηκε ο πληθυσμός σε σχέση με το 1990¹¹, οι νέοι του χωριού δεν το εγκαταλείπουν ή επιστρέφουν μετά τις σπουδές τους, ενώ η ανεργία και η εγκληματικότητα είναι μηδενικές και το εισόδημα όλων των οικογενειών είναι υψηλό (σταθερά το μέσο οικογενειακό εισόδημα είναι άνω των 50000 € ετησίως). Η Ανάβρα από ένα χωριό υπό εξαφάνιση απέκτησε σημαντική οντότητα τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, καθώς πολλά ΜΜΕ έχουν ασχοληθεί με το φαινόμενο «Ανάβρα»¹², αλλά είναι πάρα

¹¹ Το χωριό μάλιστα αν υπήρχε η δυνατότητα θα υποδεχόταν κι άλλους που επιθυμούν να εγκατασταθούν εκεί.

¹² Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στο (Ανάβρα-Ζω – ΜΜΕ).

πολλοί αυτοί που την επισκέπτονται (Γεωργιοπούλου, 2012· Δούρβος Β'τηλ. συνέντευξη Φωτιάδη, 2012).¹³

Πίνακας 1: Ανάλυση SWOT για την Ανάβρα Μαγνησίας

Δυνατότητες	Αδυναμίες
<ul style="list-style-type: none"> Εκπαιδευτικές δομές προβολής του Μοντέλου ANABPA. Υψηλό επίπεδο ποιότητας ζωής. Βιολογική κτηνοτροφία. Εμπειρία στη συμμετοχικότητα. Δομές Φιλοξενίας. Μηδενική ανεργία και εγκληματικότητα. 	<ul style="list-style-type: none"> Χαμηλό επίπεδο συμμετοχής. Απουσία τουριστικών υποδομών. Εφησυχασμός των κατοίκων. Σχετικά δύσκολη πρόσβαση.
Ευκαιρίες	Απειλές
<ul style="list-style-type: none"> Κέντρο Συνεταιριστικής Μάθησης. Ανάδειξη πολιτιστικού προϊόντος με αξιοποίηση των πολιτιστικών πόρων και των τοπικών προϊόντων. Κέντρο Μάθησης Κτηνοτροφικής Διαχείρισης. 	<ul style="list-style-type: none"> Δυσκολία εύρεσης πηγών χρηματοδότησης. Δύσκολες σχέσεις με τον «Καλλικρατικό» Δήμο του Αλμυρού.

Η σημερινή κατάσταση της Ανάβρας καταγράφεται συνοπτικά στον Πίνακα 1 με την ανάλυση SWOT¹⁴, και μπορεί να αποτελέσει τον οδηγό για τον μελλοντικό σχεδιασμό για την περαιτέρω ανάπτυξη της κοινότητας.

Εξετάζοντας την ίδια την Ανάβρα, σε σχέση με άλλες κοινότητες, μπορούμε να εντοπίσουμε τα δυνατά της σημεία που είναι κυρίως αυτά που κατάφεραν να επιτύχουν οι Αναβριώτες κατά την εικοσαετία 1990-2010. Αναλυτικότερα, οι υποδομές που δημιουργήθηκαν είναι τουλάχιστον ικανοποιητικές σε αριθμό αλλά και σε ποιότητα, καθώς είναι σύγχρονες. Η εύκολη πρόσβαση, με τους δρόμους που κατασκευάστηκαν, σε αυτήν την περίοδο, και την συνέδεσαν οδικά, τόσο με τον Αλμυρό, όσο και με την Λαμία, συνιστά ένα ακόμη πλεονέκτημα. Η αύξηση της επισκεψιμότητας, καθώς τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι θέλουν να γνωρίσουν από κοντά το φαινόμενο «Ανάβρα». Επιπρόσθετα, θετικά στοιχεία αποτελούν η εμπειρία που αποκτήθηκε στο υψηλό επίπεδο συμμετοχής των κατοίκων στα κοινά του τόπου τους, αλλά και η κατ' επέκταση κοινωνική συνοχή που επιτεύχθηκε μέσω αυτής. Τέλος, η αξιοποίηση, στο έπακρο, των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της κοινότητας, που είναι η ανάπτυξη της βιολογικής κτηνοτροφίας και η ανάδειξη του φυσικού κάλλους της περιοχής με το Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα», συνέβαλαν στην εκμηδένιση της ανεργίας, στην πάταξη της εγκληματικότητας, στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, με συνέπεια τούτου τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω, εξασφαλίζει στην Ανάβρα μια πολιτιστική ταυτότητα αναγνωρίσιμη και ιδιαίτερη, σε σχέση με άλλες όμορες ή ίδιου μεγέθους κοινότητες.

Αντίθετα οι αδυναμίες που χαρακτηρίζουν την Ανάβρα εντοπίζονται σε τρία σημεία. Στον εφησυχασμό των κατοίκων, που εκδηλώνεται και με το μικρό ποσοστό συμμετοχής τους στα κοινά της κοινότητας. *Οι κάτοικοι φαίνεται να αρκούνται σε αυτά που έχουν ήδη πετύχει συνολικά, αλλά και σε αυτά που απολαμβάνει ο καθένας στην οικογένειά του, με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες για μελλοντική περαιτέρω ανάπτυξη. Ακόμη ένα αδύνατο σημείο είναι η έλλειψη*

¹³ Ενδεικτικά ο αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν σε οργανωμένες επισκέψεις της περιοχής την πενταετία 2009-2014 ήταν 14371. Για αναλυτικότερες πληροφορίες βλέπε στο αρχείο 146_visits_table.doc διαθέσιμο στο (Ανάβρα-Ζω-Η Ανάβρα).

¹⁴ Η καταγραφή και η παρουσίαση της τρέχουσας κατάστασης γίνεται από την ανάλυση SWOT, δηλαδή την αξιολόγηση των πόρων και του εξωτερικού περιβάλλοντος καθώς και του ανταγωνισμού για να προκύψουν οι δυνατότητες, οι αδυναμίες, οι ευκαιρίες και οι κίνδυνοι για την κοινότητα (Φλώρος, 1993).

τουριστικών υποδομών, που θα έδινε τη δυνατότητα στους δυνητικούς επισκέπτες, να εκπληρώσουν την επιθυμία τους, αλλά θα απέφερε και οφέλη στην τοπική κοινότητα σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Μελετώντας το εξωτερικό περιβάλλον της Ανάβρας, τις γενικότερες δηλαδή συνθήκες που επικρατούν στη χώρα μας, βλέπουμε ότι παρουσιάζονται μερικές ευκαιρίες. Με τα μέχρι τώρα επιτεύγματα, η Ανάβρα μπορεί να αποτελέσει την ηγέτιδα κοινότητα της ευρύτερης περιοχής με σκοπό να ακολουθήσουν το παράδειγμά της και οι γειτονικές κοινότητες και να έχουν ανάλογα αποτελέσματα. Ενώ, η ίδια η κοινότητα της Ανάβρας μπορεί να αξιοποιήσει τους πολιτιστικούς της πόρους και να αναδείξει τα τοπικά προϊόντα, με στόχο τα καλύτερα μελλοντικά αποτελέσματα. Τέλος, όπως η επιτυχία βασίστηκε στη συνεργασία μεταξύ των μελών, έτσι θα πρέπει να αναπτυχθούν και συνεργασίες με εξωτερικούς παράγοντες, όπως με τμήματα ή σχολές Πανεπιστημίων, ώστε να αξιοποιηθεί το μοντέλο της Ανάβρας τόσο για την ίδια, όσο και για άλλες περιοχές

Οι δυσκολίες και οι απειλές που προκύπτουν από το εξωτερικό περιβάλλον, είναι η γενικότερη οικονομική κρίση και ειδικότερα η δυσκολία εξεύρεσης κονδυλίων, είτε από εθνικούς πόρους ή από Ευρωπαϊκά προγράμματα, για να δημιουργηθούν και άλλες υποδομές. Το βασικότερο όμως εμπόδιο είναι η κακή συνεργασία με τον Δήμο Αλμυρού, πρόβλημα το οποίο πρέπει να υπερκεραστεί προς όφελος όλων.

4. Συμπεράσματα

Στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη εποχή είναι πιο επίκαιρο από ποτέ η κάθε κοινωνία, μικρή ή μεγάλη, να προσπαθεί να επιτύχει όχι μόνο την επιβίωσή της, αλλά και την ανάπτυξή της. Ειδικότερα οι τοπικές κοινότητες μικρών περιοχών, ανεξάρτητα αν οι πρωτοβουλίες αναλαμβάνονται από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης ή από τυπικά οργανωμένες ή όχι κοινωνικές ομάδες, πρέπει να προσπαθούν να αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και τις ιδιαιτερότητες του τόπου τους, με απώτερο σκοπό, κατά πρώτον τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών διαβίωσης και καλής ποιότητας ζωής για τα μέλη της κοινότητας και κατά δεύτερο την προσφορά υψηλής ποιότητας εμπειριών στους επισκέπτες της.

Όπως είδαμε παραπάνω, η Ανάβρα είναι ένα ορεινό χωριό που στις αρχές της δεκαετίας του 1980 κινδύνευε από αφανισμό. Αφορμή για την εκκίνηση της προσπάθειας ανάκαμψης ήταν, ο Δημήτρης Τσουκαλάς, ο οποίος έθεσε ως προτεραιότητά του και οδηγό για τη λύση του προβλήματος την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του χωριού του. Πρώτον, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, η Ανάβρα διαθέτει το πλεονέκτημα του φυσικού περιβάλλοντος και του φυσικού κάλλους. Το άλλο πλεονέκτημα της Ανάβρας είναι η κτηνοτροφία, κύρια ασχολία για το σύνολο σχεδόν των κατοίκων.

Σημείο κλειδί αποτέλεσε το ότι η Ανάβρα είχε έναν πυρήνα κατοίκων, που βρίσκονταν σε παραγωγικές επαγγελματικά ηλικίες, και τους οποίους ο κ. Τσουκαλάς κατάφερε να τους κάνει συμμέτοχους του οράματος του. Το 2011 με το νόμο του «Καλλικράτη» η Ανάβρα εντάσσεται στο Δήμο Αλμυρού. Η απόσταση των 40 χιλιομέτρων που χωρίζει την ορεινή Ανάβρα από τον πεδινό Αλμυρό, και τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και ανάγκες των δύο, σε συνάρτηση με την οικονομική κρίση που ήδη έχει ξεκινήσει στη χώρα μας, έχουν αρνητικές συνέπειες για την περαιτέρω ανάπτυξη του χωριού.

Στην περίπτωση της Ανάβρας, όμως, το οικοδόμημα αποδείχθηκε ότι είχε πολύ γερές βάσεις, καθώς παρά του ότι ο ρυθμός της ανάπτυξης σταμάτησε και επί της ουσίας δεν γίνονται νέα έργα που θα βελτίωναν περαιτέρω την ποιότητα ζωής των κατοίκων, συνεχίζουν να απολαμβάνουν τα μέχρι εκείνη τη στιγμή σπουδαία επιτεύγματα τους, να έχουν καλές υποδομές, καθόλου ανεργία και εγκληματικότητα και πολύ υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ η Ανάβρα αποτελεί πρότυπο τοπικής ανάπτυξης και καθοριστικό ρόλο στην επιτυχία της έπαιξε η πανεπιστημιακός Δρ. Καραλή, δεν έχει τύχει της ανάλογης προσοχής από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Ανεξάρτητα από τα έως τώρα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί, είναι αναγκαίο να συνεχιστεί η προσπάθεια, η οποία πρέπει να είναι αέναη, με στόχο τη διατήρηση των κεκτημένων και τη συνέχιση της ανάπτυξης, με απώτερο σκοπό την ευημερία των τοπικών κοινωνιών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ακολουθούν οι προτάσεις μας για την Ανάβρα.

Η δημιουργία ενός συνεταιριστικού τυποποιητηρίου και παρασκευαστηρίου για τα τοπικά προϊόντα, θα ενίσχυε περαιτέρω την παραγωγική δομή του τόπου. Η ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού, όπως η δημιουργία αγροτουριστικών και οικο-τουριστικών μονάδων, ένα δασικό χωριό, θα έδινε τη δυνατότητα στους επισκέπτες του χωριού να ζήσουν από κοντά την αγροτική ζωή στην «Ανάβρα». Ενίσχυση της προσβασιμότητας στην περιοχή και περαιτέρω ανάπτυξη της Ανάβρας ως Κέντρου Εκπαίδευσης Αγροτικής Ζωής και Περιβαλλοντικής Μάθησης εθνικής εμβέλειας.

Βιβλιογραφία

- Nasioulas I., & Tsobanoglou G. (2006). Social Economy for Local Governance Structures. Monitoring and Evaluation Prospectives, στο H. Coccosis & Y. Psycharis (ed.), *46th Congress of the European Regional Science Association*, (pp. 2-14). Volos. University of Thessaly.
- Vienney, C. (2008). *Η Κοινωνική Οικονομία*. Καύκας Γ. (μτφ.). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Αθανασόπουλος Δ. (1994). Τοπική Αυτοδιοίκηση και Πολιτιστική Ανάπτυξη. Στο Δ. Αθανασόπουλος (κ.α.), *Πολιτισμός και Τοπική Δημοκρατία: Η Αφανής Πλευρά μιας Προφανούς Σχέσης*, (σσ. 20–27). Αθήνα. ΕΕΤΑΑ.
- Ανδριώτης, Κ. (2008). *Αειφορία και Εναλλακτικός Τουρισμός: Αγροτουρισμός, Ορεινός Τουρισμός, Οικοτουρισμός, Πολιτιστικός Τουρισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης.
- Δαουτόπουλος, Γ. Α. (1997). *Τοπική Ανάπτυξη*. Θεσσαλονίκη: Αυτοέκδοση.
- Κουρλιούρος, Η. (2016). Τοπική Ανάπτυξη και Συνεργατικός Σχεδιασμός: Ένα Θεωρητικό Πλαίσιο Ανάλυσης. Στο Γ. Κορρές, Η. Κουρλιούρος & Γ. Τσομπάνογλου, *Χωρική και Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι, Στρατηγικές*, (σσ. 13-52). Αθήνα. Εκδόσεις: Σταμούλη.
- Μητούλα, Ρ. (2008). *Βιώσιμη Ανάπτυξη: Έννοιες, Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Διαστάσεις*. Αθήνα: Rosini.
- Μπιανκί, Φ. (1994). Η Ανάπλαση των Ευρωπαϊκών Πόλεων: ο Ρόλος των Πολιτιστικών Πολιτικών. Στο Φ. Μπιανκί & Μ. Πάρκινσον (επιμ.), *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων: η Εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης* (σσ. 17–36). Αθήνα. ΕΕΤΑΑ.
- Μπιτσάνη, Ε. (2004). *Πολιτισμική Διαχείριση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*. Αθήνα. Διόνικος.
- Πασχαλίδης, Γρ. (2002). Η συμβολή του πολιτισμού στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. στο Γρ. Πασχαλίδης & Αικ. Χαμπούρη – Ιωαννίδου, *Οι Διαστάσεις των Πολιτιστικών Φαινομένων* (Τόμος Α), *Εισαγωγή στον Πολιτισμό*, (σσ. 221–243), Πάτρα: ΕΑΠ.
- Τσομπάνογλου, Γ. (2007α). Ενισχύοντας τις Βιώσιμες Κοινότητες: Ο Ρόλος του Κοινωνικού Κεφαλαίου, της Κοινωνικής Οικονομίας και των Τοπικών Συμπράξεων. Στο Γ. Τσομπάνογλου (επιμ.), *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας*, (σσ. 14-42). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσομπάνογλου, Γ. (2007β). Σχεδιασμός για όλους- Η Πολιτική Ενσωμάτωση Κατά του Αποκλεισμού και η Κοινωνική Οικονομία. Στο Γ. Τσομπάνογλου (επιμ. *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας*), (σσ. 57-70). Αθήνα. Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσομπάνογλου, Γ. (2015). *Άδηλη Κοινωνία*. Αθήνα: Γόρδιος.
- Τσομπάνογλου, Γ., & Βλαχοπούλου, Ειρ. Ι. (2016). Κοινωνική Ανάπτυξη και Τοπική Κοινωνική Οικονομία σε Μειονεκτούσες Περιοχές. Στο Γ. Κορρές, Η. Κουρλιούρος & Γ. Τσομπάνογλου, *Χωρική και Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι, Στρατηγικές*, (σσ. 273-298), Αθήνα. Εκδόσεις Σταμούλη.
- Φλώρος, Χ. (1993). *Σύγχρονη Διοικητική των Επιχειρήσεων*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική.
- Ψύλλα, Μ. (1992). Η Επικοινωνία Ως Κινητήρια Δύναμη της Πολιτιστικής Ανάπτυξης στο Αστικό Περιβάλλον. Μια Πρόταση. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 207-216.

Πηγές από το διαδίκτυο

- Nasioulas, I. & Salmas. A. (2015), Social Entrepreneurship. Christian Orthodox Theological Perspectives, “Saint Gregory Palamas”, Journal, Thessaloniki. Ανακτήθηκε από το socioeco.weebly.com
- Olsson J. & Νασσιούλας Ι. (2012). Κοινωνική Οικονομία, Επιχειρηματικότητα και Ανθρωπιά για Όλους. Επιχειρώ, 18 Δεκεμβρίου 2012. Ανακτήθηκε 23 Απριλίου, 2016, από www.epixeiro.gr/λειτουργία-μιας-επιχείρησης/στρατηγικές-ανάπτυξης/7337-κοινωνική-οικονομία-επιχειρηματικότητα-και-ανθρωπιά-για-όλους
- Olsson J. & Νασσιούλας Ι. (2013). Κοινωνική Οικονομία: Ένα Εργαλείο Τοπικής Ανάπτυξης και Προκοπής-Ευρωπαϊκές Καλές Πρακτικές. Επιχειρώ, Ανακτήθηκε 23 Απριλίου, 2016 από www.epixeiro.gr/λειτουργία-μιας-επιχείρησης/ιστορίες-επιτυχίες/7442-κοινωνική-οικονομία-ένα-εργαλείο-τοπικής-ανάπτυξης-και-προκοπής-ευρωπαϊκές-καλές-πρακτικές
- Ανάβρα-Ζω – ΜΜΕ: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/mme-internet/96-ηλεκτρονικός-τύπος
- Ανάβρα-Ζω – Πηγές: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/ανάβρα-μαγνησίας/πηγές-ανάβρας
- Αναβρά-Ζω - σκοποί: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/οι-σκοποί-μας
- Ανάβρα-Ζω –Ανάβρα: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/ανάβρα-μαγνησίας
- Γεωργιοπούλου Τ. (2012, Απρίλιος, 21). Αποψη: Πώς έγινε το «θαύμα» της Ανάβρας. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.kathimerini.gr/455952/article/epikairothta/ellada/apoyh---pws-egine-to-8ayma-ths--anavras
- Γιάνναρου Α. (2009). Η Ανάβρα διδάσκει καινοτομία και προκοπή. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.kathimerini.gr/352663/article/epikairothta/ellada/h-anavra-didaskei-kainotomia-kai-prokoph
- Δήμος Αλμυρού –Η Ανάβρα: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.almyros-city.gr/dimos/dim_koin/1161-anavra
- Ιγνατιάδης Β. (2010). Το θαύμα της Ανάβρας. ΕΘΝΟΣ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.ethnos.gr/eidikes dimosieuseis/arthro/to_thauma_tis_anavras-40760949/
- Ιωάννου Χ. (2009). Αυτοί είναι οι πρωτοπόροι του 2009. ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.enet.gr/?i=nenws.el.article&id=104226
- Καραχάλης Ν.Γ. (2007). Πολιτισμός και Τοπική Ανάπτυξη: Ο Ρόλος των Πολιτιστικών και Τουριστικών Περιοχών στη Σύγχρονη Πόλη. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα. Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2015 από thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/15382#page/1/mode/1up
- Μπιλανάκη Μ. (2011). Αναπτυξιακά πρότυπα τόπων: Η περίπτωση της Ανάβρας. Ανακτήθηκε 3 Απριλίου 2016 από: www.citybranding.gr/2011/08/blog-post.html
- Νασσιούλας Ι. (2015). Κοινωνική Οικονομία: μία Βιώσιμη Εναλλακτική; Κείμενο Πολιτικής, τεύχος 26, Ιανουάριος 2015, (σσ. 1-12). Αθήνα. ΕΛΙΑΜΕΠ. Ανακτήθηκε 6 Μαΐου, 2016 από crisisobs.gr/uploads/2015/01/POLICY-PAPER-No26.2015_-Ιωάννης-ΝΑΣΙΟΥΛΑΣ.pdf
- Νόμος 4019/2011 στο ΦΕΚ τεύχος Α΄ αριθμός φύλλου 216, 30 Σεπτεμβρίου 2011. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου, 2016, από <http://www.et.gr/index.php/2015-01-28-14-06-23/2013-01-29-08-13-13>
- Οικόπολις Βραβεία Περιβαλλοντικής Ευαισθησίας (2012). Ανακτήθηκε 4 Απριλίου 2016 από www.oikopolisawards.gr/record/2012
- ΠΠΠ Γούρα- Το πάρκο. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου 2016, από www.gourapark.gr/Park/park.php?lang=el
- ΠΠΠ Γούρα-εριήγηση. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου 2016, από www.gourapark.gr/Park/tour.php?lang=el
- Φραγκόπουλος Γ., Καραχάλιου Ε., Γιορντάνοβα Π. & Ραχιώτης Ο. (2013). Ανακτήθηκε 3 Μαΐου 2016, από www.citybranding.gr/2031/05/blog-post.31.html
- Φωτιάδη Ι. (2012, Ιούνιος, 16). Βραβείο στην Ανάβρα της προκοπής και των στόχων. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.kathimerini.gr/76858/article/epikairothta/perivallon/vraveio-sthn-anavra-ths-didaskei-prokophs-kai-ton-stoxwn

Συνεντεύξεις

- Δούρβος, Α. (2015). Α΄ Τηλεφωνική συνέντευξη Τσουκαλά Δημήτρη (8η Μαρτίου 2015).
- Δούρβος, Α. (2016). Β΄ Τηλεφωνική συνέντευξη Τσουκαλά Δημήτρη (28η Μαΐου 2016).